

اندیشه سیاسی متفکران مسلمان

جلد سیزدهم

دکتر علی اکبر علیخانی

(دانشیار دانشگاه تهران)

و همکاران

پژشکو و مطالعات فرهنگی و اجتماعی
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

اندیشه سیاسی متفکران مسلمان؛ جلد سیزدهم

علی اکبر علیخانی و همکاران

(دانشیار دانشگاه تهران)

ناشر: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

ویراستار: سمیه سیاه‌پشت

صفحه‌آرا: سمیه شاه‌علی‌زاده

طرح جلد: زهرا صفوی

لینوگرافی: تارنگ

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۰

تیراژ: ۲۰۰۰

قیمت هر جلد: ۸۰۰۰ تومان

قیمت دوره: ۱۴۰۰۰۰ تومان

شابک دوره: ۰ - ۷۰ - ۵۵۶۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸ - ج. ۱۳: ۰ - ۸۳ - ۵۵۶۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸

نشانی: تهران، خیابان پاسداران، خیابان شهید مومن نژاد (گلستان یکم)، شماره ۱۲۴، تلفن: ۲۲۵۷۰۷۷۷

سایت: www.iscs.ac.ir

پست الکترونیکی: info@iscs.ac.ir

کلیه آثار منتشره این پژوهشکده در جهت ایجاد فضای آزاد علمی و نظر شخصی نویسندگان محترم آن است و لزوماً مورد تأیید پژوهشکده نیست.

سرشناسه: علیخانی، علی اکبر، ۱۳۴۷ -

عنوان و نام پدیدآور: اندیشه سیاسی متفکران مسلمان / علی اکبر علیخانی و همکاران.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: نوزده ج.

شابک: دوره:

۰ - ۷۰ - ۵۵۶۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸ - ج. ۱۳: ۰ - ۸۳ - ۵۵۶۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: اسلام و سیاست

موضوع: دانشمندان اسلامی — نظریه درباره سیاست و حکومت

موضوع: فیلسوفان اسلامی — نظریه درباره سیاست و حکومت

شماره افزوده: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ الف ۸۲ ع ۲۳۱/ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۲

شماره کتابشناسی ملی: ۲۳۳۷۴۶۳

فهرست

دباجه پژوهشکده	هفده
مقدمه	نوزده
عبدالکریم زنجانی / یوسف خان محمدی	۱
فرخی یزدی / دکتر محمدحسین جمشیدی	۳۱
مصطفی عبدالوازی / اصغر صادقی یکتا - مریم هشتم محفوظ	۷۵
احمد امین / محمد مالکی - مریم هشتم محفوظ	۹۹
ملک الشعراوی بهار / دکتر محمدحسین جمشیدی	۱۱۹
عبدالوازی / دکتر علی اکبر علیخانی	۱۶۱
محمد حسنین هیگل / محمد مالکی - منار ابراهیمی	۲۱۵
ابوالکلام آزاد / دکتر سید فتیل عباس	۲۳۳
سید محسن حکیم / سید محمدرضا موسویان	۲۶۲
محمد البشیر الایبراهیمی / محمد مالکی - منار ابراهیمی	۲۷۹
عباس محمود العقاد / اصغر صادقی یکتا	۲۹۷
بن یادیس / محمد مالکی - منار ابراهیمی	۳۲۱
حسن هضیبی / دکتر مرتضی بحرانی	۳۴۱
شیخ شلتوت / دکتر محمدحسین جمشیدی	۳۷۳
امین الحسینی / محمد مالکی - مریم هشتم محفوظ	۴۰۱
نمایه ها	۴۲۱

فهرست تفصیلی

هفده	دیاچه پژوهشکده
نوزده	مقدمه
	عبدالکریم زنجانی / یونس خان محمدی
۱	مقدمه
۲	شرح حال
۲	۱. زندگی
۳	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۵	معضلات جهان اسلام و زنجانی
۵	۱. جمود فکری حوزه‌های علمی و پژوهشی
۱۰	۲. اختلافات و خصوصیات مذهبی
۱۱	۳. فاصله گرفتن از اخلاق اسلامی
۱۲	۴. شیوع افکار مارکسیستی و لیبرالیستی بدون نقد و ارزیابی در جهان اسلام
۱۳	۵. استعمار و مسئله فلسطین
۱۳	شاخص‌های جامعه سیاسی مطلوب
۱۳	۱. حکومت نمایندگان
۱۴	۲. نظارت بر عملکرد مسئولان
۱۶	ویژگی‌های حاکم اسلامی در عصر غیبت
۱۷	در جستجوی خروج از انحطاط

۱۸	۱. رهایی از تحجر و جمود
۱۸	۲. اتحاد جهان اسلام و راهکارهای آن
۱۸	۲.۱. مراتب وحدت سیاسی اجتماعی
۱۹	۲.۲. ایجاد مجلس اعلای اسلامی با همکاری دانشگاه الازهر
۴۰	۲.۳. نوشتن کتاب جامع فقهی برای شیعه و سنی
۲۱	۲.۴. دلایل ناکامی در وحدت اسلامی از نظر زنجانی
۲۲	۳. حاکم کردن اخلاق اسلامی
۲۲	۴. برخورد با افکار وارداتی
۲۵	۵. حل مسئله فلسطین
۲۶	جمع‌بندی
۲۹	منابع
	فرخی یزدی/ دکتر محمد حسین جمشیدی
۳۱	مقدمه
۳۳	شرح حال
۳۳	۱. زندگی
۳۸	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۴۲	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۴۲	مبانی فکری
۴۲	۱. جهان بینی
۴۴	۲. هویت ایرانی اسلامی
۴۵	۳. ارزش‌های اخلاقی
۴۵	مفاهیم بنیادین سیاسی
۴۵	۱. غزل سیاسی
۴۸	۲. عدالت
۵۱	۳. آزادی
۵۳	۴. قانون
۵۴	مؤلفه‌های اندیشه سیاسی
۵۴	۱. وطن و هویت ملی
۵۷	۲. مردم‌گرایی
۵۹	۳. انقلاب سیاسی و ضرورت آن
۶۳	۴. حکومت

۷۰	جمع‌بندی
۷۲	منابع

مصطفی عبدالرازق / اصغر صادقی یکتا - مریم هشتم محفوظ

۷۵	مقدمه
۷۶	شرح حال
۷۶	۱. زندگی
۷۹	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۸۲	سنت و مدرنیسم
۸۴	اسلام و خرد گرایی
۸۶	استعمار و پیامدهای آن
۸۸	عقب‌ماندگی و توسعه‌نیافتگی
۹۰	توسعه و رهیافت‌های آن
۹۱	نوگرایی دینی
۹۲	فلسفه اسلامی
۹۳	عقلانیت در اسلام
۹۴	جمع‌بندی
۹۷	منابع

احمد امین / محمد مالکی - مریم هشتم محفوظ

۹۹	مقدمه
۱۰۰	شرح حال
۱۰۰	۱. زندگی
۱۰۲	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۱۰۲	عقلانیت اسلامی
۱۰۳	خردگرایی و جنبش نومتزله
۱۰۷	جامعه‌شناسی تاریخی
۱۰۸	همکاری و همگرایی منطقه‌ای
۱۱۰	پارلمان
۱۱۲	اخلاق سیاسی
۱۱۳	رهبران سیاسی
۱۱۴	نظامی‌گرایی سیاستمداران
۱۱۵	جمع‌بندی
۱۱۷	منابع

ملک‌الشعراى بهار / دکتر محمدحسین جمشیدی

۱۱۹	مقدمه
۱۲۱	شرح حال
۱۲۱	۱. زندگى
۱۲۳	۲. شرایط سیاسى اجتماعى
۱۲۷	۳. آثار
	اندیشه سیاسى
۱۲۷	مبانی فکرى
۱۳۰	ادبیات و نگرش سیاسى
۱۳۱	سیاست
۱۳۲	دین و سیاست
۱۳۵	آرمان‌هاى سه‌گانه
۱۳۵	۱. عدالت
۱۳۹	۲. آزادى
۱۴۰	۳. امنیت و صلح
۱۴۱	حکومت
۱۴۳	مشروطیت
۱۴۴	بهار و رضاشاه
۱۴۸	وطن و وطن دوستى
۱۵۱	مردم و حقوق آنان
۱۵۳	زن
۱۵۶	جمع‌بندى
۱۵۸	منابع

عبدالرزاق / دکتر على اکبر علیخانی

۱۶۱	مقدمه
۱۶۲	شرح حال
۱۶۲	۱. زندگى
۱۶۳	۲. آثار
	اندیشه سیاسى
۱۶۳	پیامبرى و حکومت
۱۶۳	۱. رد سیاسى بودن پیامبر اسلام
۱۶۷	۲. رد پیوند نبوت و سیاست
۱۷۲	۳. رد حاکمیت سیاسى پیامبر ﷺ با استناد به قرآن و سنت

۱۸۱	نظام سیاسی و قضایی پیامبر ﷺ
۱۸۱	۱. ابهام در نظام قضایی و ارکان حکومت
۱۸۶	۲. ابهام در نحوه حکمرانی
۱۹۱	۳. سادگی حکومت پیامبر ﷺ
۱۹۴	حکومت اسلامی: از ادعا تا واقعیت
۱۹۴	۱. وحدت دینی نه، وحدت سیاسی
۱۹۹	۲. دولت عربی نه دولت اسلامی
۲۰۲	رد نظریه خلافت
۲۰۲	۱. مشروعیت خلافت
۲۰۵	۲. خلافت و خشونت
۲۰۷	۳. رد اجماع و ضرورت خلافت
۲۱۱	جمع‌بندی
۲۱۳	منابع
	محمد حسنین میگل / محمد مالکی - منار ابراهیمی
۲۱۵	مقدمه
۲۱۶	شرح حال
۲۱۶	۱. زندگی
۲۱۷	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۱۸	رابطه اسلام و علم
۲۱۸	حکومت اسلامی
۲۲۰	سوسیالیسم اسلامی
۲۲۱	دموکراسی اسلامی
۲۲۱	روابط بین الملل اسلامی
۲۲۲	روابط بین الملل امروز
۲۲۴	جنگ و میلیتاریسم
۲۲۵	آزادی فردی
۲۲۸	انقلاب
۲۳۰	جمع‌بندی
۲۳۱	منابع
	ابوالکلام آزاد / دکتر سید فتیل عباس
۲۳۳	مقدمه
۲۳۴	شرح حال

۲۳۴	۱. زندگی
۲۳۶	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۲۴۲	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۴۲	سیاست و حکومت
۲۴۳	۱. اسلام و قرآن
۲۴۴	۲. دین و سیاست
۲۴۶	۳. خلافت
۲۴۹	۴. نوع حکومت
۲۵۰	چالش‌های فکری زمان
۲۵۰	۱. جایگاه آزاد در میان اندیشمندان اسلامی
۲۵۱	۲. پان‌اسلامیسم
۲۵۳	۳. اصلاح‌طلبی و تجدید حیات اسلامی
۲۵۴	۴. ناسیونالیسم
۲۵۶	۵. دیدگاه آزاد در مورد پاکستان
۲۵۷	جمع‌بندی
۲۶۱	منابع

سید محسن حکیم / سید محمدرضا موریان

۲۶۳	مقدمه
۲۶۴	شرح حال
۲۶۴	۱. زندگی
۲۶۵	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۶۵	مبانی فکری
۲۶۵	۱. سیاست و فقه
۲۶۷	۲. قواعد فقه سیاسی
۲۶۸	حیات سیاسی شیعه
۲۷۰	نظام سیاسی و ارکان آن
۲۷۰	۱. حکومت و سیاست در عصر حضور
۲۷۱	۲. حکومت و سیاست در عصر غیبت
۲۷۱	۲.۱. ولایت فقیه در امور عمومی
۲۷۲	۲.۲. ولایت فقیه و امور حسیه
۲۷۳	۲.۳. تراجم ولایت‌ها
۲۷۳	۲.۴. ولایت فقیه و خمس

۲۷۴	۲.۵. ولایت فقیه و اراضی مفتوحه العنوه
۲۷۵	۲.۶. ولایت فقیه و زکات
۲۷۵	۲.۷. ولایت عدل و قلمرو آن
۲۷۶	جمع‌بندی
۲۷۸	منابع

محمد البشیر الابراهیمی / محمد مالکی - منار ابراهیمی

۲۷۹	مقدمه
۲۷۹	شرح حال
۲۷۹	۱. زندگی
۲۸۲	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۸۲	وحدت مسلمانان
۲۸۴	ناسیونالیسم مغرب عربی
۲۸۵	استعمار
۲۸۷	سکولاریسم
۲۸۹	تصوف و انحرافات داخلی
۲۹۰	منازعه اعراب و اسرائیل
۲۹۴	استعمار بریتانیا و اقصیه فلسطین
۲۹۵	جمع‌بندی
۲۹۶	منابع

عباس محمود العقاد / اصغر صادقی یکتا

۲۹۷	مقدمه
۲۹۸	شرح حال
۲۹۸	۱. زندگی
۳۰۰	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۰۱	دموکراسی
۳۰۱	۱. چیستی دموکراسی
۳۰۲	۲. دموکراسی در اسلام
۳۰۴	۳. انواع دموکراسی
۳۰۴	۳.۱. دموکراسی سیاسی
۳۰۴	۳.۲. دموکراسی اقتصادی
۳۰۵	۳.۳. دموکراسی اجتماعی

۳۰۵	حاکمیت
۳۰۶	حاکم
۳۰۷	کمونیسم و اسلام
۳۱۰	مکتب‌های سیاسی ویرانگر
۳۱۳	صهیونیسم و قضیه فلسطین
۳۱۴	اصلاح‌طلبی
۳۱۷	جمع‌بندی
۳۱۹	منابع

بن‌یادیس / محمد مالکی - منار ابراهیمی

۳۲۱	مقدمه
۳۲۱	شرح حال
۳۲۱	۱. زندگی
۳۲۲	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۲۵	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۲۵	مبانی سیاسی اخلاقی
۳۲۷	دین و اجتماع
۳۲۷	۱. احیاءگری
۳۲۹	۲. آزادی
۳۲۹	۳. خلافت
۳۳۰	ملی‌گرایی
۳۳۲	۱. هویت عربی و اسلامی الجزایر
۳۳۲	۲. نقش تاریخی اعراب و وحدت عربی
۳۳۵	استعمار و عقب‌ماندگی
۳۳۵	۱. جهل در برابر علم
۳۳۶	۲. حذف دین از صحنه اجتماع
۳۳۶	قضیه فلسطین
۳۳۷	جمع‌بندی
۳۴۰	منابع

حسن هضیبی / دکتر مرتضی بحرانی

۳۴۱	مقدمه
۳۴۲	شرح حال
۳۴۲	۱. زندگی

۳۴۳	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۴۸	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۴۹	زمینه اندیشه‌ورزی سیاسی
۳۵۱	ایمان و عمل
۳۵۱	۱. قلمرو ایمان؛ جامعه جاهلی
۳۵۶	۲. اجرای شریعت
۳۵۷	۳. تبیین حاکمیت الله
۳۶۱	حکومت اسلامی
۳۶۱	۱. ضرورت حکومت در اسلام
۳۶۴	۲. حدود
۳۶۴	اطاعت
۳۶۵	۳. نفی تکفیر
۳۶۷	۴. نفی هجرت
۳۶۸	جمع‌بندی
۳۷۱	منابع
	شیخ شلتوت / دکتر محمدحسین جشمیدی
۳۷۳	مقدمه
۳۷۴	شرح حال
۳۷۴	۱. زندگی
۳۷۶	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۷۷	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۷۷	مبانی فکری
۳۷۷	۱. جهان‌بینی و نگرش
۳۸۱	۲. مبانی معرفت‌شناختی
۳۸۲	انسان و آزادی
۳۸۴	ارکان نظری دولت و نظام سیاسی
۳۸۷	قانون اساسی نظام اسلامی و رویکرد اجتماعی به آن
۳۸۹	وحدت‌گرایی و تقریب مذاهب اسلامی
۳۹۲	اسلام و روابط بین‌الملل
۳۹۴	صلح و جهاد در اسلام
۳۹۷	جمع‌بندی

۳۹۹	منابع
	امین الحسینی / محمد مالکی - مریم هشیم محفوظ
۴۰۱	مقدمه
۴۰۳	شرح حال
۴۰۳	۱. زندگی
۴۰۸	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۴۰۹	استعمار بریتانیا
۴۱۱	بازدارندگی
۴۱۲	تحلیل چندسطحی
۴۱۲	سیاست بوروکراتیک
۴۱۳	فراهمی گرای
۴۱۵	موازنه قوا
۴۱۶	جنگ و صلح
۴۱۷	جمع بندی
۴۱۹	منابع
	نمایه ها
۴۲۱	نمایه کسان
۴۲۷	نمایه مکان ها
۴۳۱	نمایه موضوعی
۴۴۱	نمایه متفکران
۴۵۱	نمایه نویسندگان

دیباچه پژوهشکده

لیکن چنو فهو شود کسی را خورشید در پیش نهد به جای خورشید، چراغ محصول «پژوهشی کلان» به نام اندیشه سیاسی متفکران مسلمان اکنون و سرانجام بر خوان مطالعه و استفاده اهل دانش و فضل قرار می‌گیرد. اما کدام انگیزه ما را به صلا‌ی یاران جهت پذیرا شدن از این طعام معنوی فرا می‌خواند؟ آیا اینجا و در میانه این چند جلد کتاب، محصولی درخور مخاطب و متناسب با میراث علمی و تمدنی ما عرضه شده است؟ این پرسش را لختی وامی‌لهم و تعریضی می‌زنیم به وضعیتی که در آن، پندار، گفتار و کردار ما جامه هستی به خود می‌گیرد و از خود می‌پرسم «ما ایرانیان، اکنون کجاییم؟» البته که ارائه پاسخ به این پرسش، در این مجال، نه در توان ماست و نه هدف ما؛ ولی این اندازه آشکار است که ارائه پاسخ منوط به شناخت وضع تفکری است که از ذهن و زبان ما ایرانیان ساطع و جاری می‌شود. اینکه وضع تفکر ما به طور عام و وضعیت تفکر سیاسی به طور خاص چگونه است، درست‌ایستگاه تامل ما در طرح چنین مجوعه‌ای از مقالات بوده است و از میان همه مولفه‌های کنونی وضع معرفتی ما ایرانیان، یکی بیش از سایر موارد، مشوق ما برای پژوهش و تالیف این مقالات شده است و آن اینکه معرفت ما - از میان سایر شرایط - وضع گسسته‌ای را تجربه می‌کند. این مولفه‌ای است برآمده از پژوهش‌های سابق و دغدغه‌های لاحق، به نحوی که تقریباً می‌توان گفت در خصوص آن تقریباً «اجماع معرفتی» وجود دارد. با نگاه به گسست پیش‌گفته این سروده پارسی به ذهن تبادر می‌یابد که:

آن مصر مملکت که تو دیدی خراب شد و آن نیل مکرمت که شنیدی سراب شد
نحل از کجا چرد که گیا زهر ناب شد و آن بوترباب علم به زیر تراب شد

البته این وضع رو به سستی و ناامیدی ندارد بلکه نخست پیامد نیکِ آگاهی از آن گسست، خورد ایجاد انگیزه و شوق به سوی آینده‌ای روشن است که راه آن، کوشش جدی و صادقانه است:
اندر این ره می‌تراش و می‌خراش تا دم آخر دمی غافل مباش

با در نظر داشت این «اصل موضوع»، اکنون روشن است که شناخت در وضعیت گسست و فراموشی تاریخ و اندیشه تاریخی و عمل برخاسته از آن، از واقعیت فاصله می‌گیرد و سرانجام هیمنه سرگرانی و خیمه سرگردانی را بر دارندگانش استوار می‌سازد به نحوی که عالم و عامل آن، چه بسا به امور غیرواقعی و تخیلی پردازد و از زندگی عینی فاصله بگیرد؛ یا به واسطه فرو رفتن در امور بی‌سرانجام و روزمرگی فکری، از شور و شوق و حرکت بازماند؛ این در حالی است که بزرگان سنت فکری ما گوشزد کرده‌اند که راه معرفت، ممتد و پیوسته است و حتی «یقین» هم مایوی برای سکونت نیست.

اکنون، و در شرایط گسست، «دانش سیاسی موجود» نیز مخدوش توقعات و دستخوش توهمات شده است و فاقد جوه بسیاری است که از مولفه‌های اساسی معرفت سیاسی است. به عنوان مثال، بسیار دیده می‌شود که در آنچه معرفت سیاسی می‌خوانندش، «حق یافت می‌نشود»، حتی اگر مراد از آن همه تقلا و تلاش، حق بوده باشد؛ چرا که در گام نخست، «دارنده» حق، یعنی انسان، به فراموشی سپرده شده است. این در حالی است که حق، موهبت بی‌بدیل خدای رحمان به آدمیان است. در شرایط غفلت از تاریخ اندیشه، انسان‌دوستی به وضعیت بی‌توجهی به انسان مبدل می‌شود. این وضعیت، یعنی انقطاع از میراث فکری و در نتیجه آن، فراموشی انسان نزد عموم پژوهندگان ما، شمه‌ای سراسری و نعتی عالمگیر به خود گرفته است.

در این میان، «معرفت سیاسی» که ختانی معارف انسانی است و «دانش هدف» می‌باشد و قرار بوده و هست که «هدف دانش» را شناسایی و تعریف و تمهید کند در چیره عوامل سلبی و ایجابی متعدد، بدانجا کشیده شده است که نه از همه آن اطلاعی در دست است و نه آنچه هست تماماً کارا شده است. در نتیجه می‌بینیم که آشکار و پنهان معرفت سیاسی، در بهترین حالت، و در کشاکش گرایش‌ها و گروه‌های بی‌آغاز و بی‌انجام، ندانسته به یک تفنن یا گاهی ابزار تقلیل یافته است. این وضعیت برای ملتی که در سابقه‌اش به «دروغ‌سوزی» و «حق‌سازی» متصف است و در لایحه‌اش «حق و عدالت» را شعار و هدف خود قرار داده بسی سخت و تامل‌برانگیز است؛ بسیاری از جنبش‌های اجتماعی در پهنه ایران فرهنگی و در گستره تاریخ، برخاسته از همین نگرانی بوده است. به نحوی که می‌توان از یک زاویه انقلاب اسلامی ایران را نیز به عنوان اعتراضی به این وضعیت خواند.

هدف از تالیف و انتشار این مجموعه، تذکره‌ای است پایدار مبنی بر «ن» گسستن از کلیت سنت اندیشه، و رویگردانی از گسستی که بر ما وارد آمد، و از ما گرفت آنچه را که اکنون حسرتش را بر لب و بارش را بر دوش می‌کشیم. بنابراین اگر داد سخن می‌رود که «وضع معرفتی ما گسسته از تاریخ خود» است، بیداد سکوت نسبت به «تاریخ اندیشه بشری» را هم روا نمی‌دارد؛ البته که شرایط بومی و محلی را باید در نظر داشت؛ اما نکته اینجاست که در نظر داشتن اقتضانات، خود اقتضای معرفت است نه ناشی از تحمیل سیاست‌های سیاست و اقتصاد و فرهنگ. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری با احتساب یک آگاهی و یک هشدار (آگاهی در باب گسسته بودن وضع معرفت ما و هشدار در باب نگسستن از کلیت میراث فکری بشر) مجموعه نوزده جلدی اندیشه سیاسی متفکران مسلمان را تقدیم می‌دارد و معترف است که «جنتا بیضاة مزجاة، اما انتظار «اوف لنا الکیل» را نداریم؛ بلکه چشم به راه نقد و گفت‌وگوی شما هستیم.

مقدمه

«ملتی که تاریخ نداند مجبور به تکرارش خواهد بود»^۱ و ملتی که تاریخ اندیشه نداند به اتلاف سرمایه‌هایش محکوم است. آگاهی و شناخت انتقادی و روشمند از میراث علمی و تمدنی گذشته با هدف شناخت تاریخ اندیشه، ضرورتی انکارناپذیر برای هر ملتی است که می‌خواهد با تکیه بر بنیان‌های علمی و فرهنگی خود و با توسل به مؤلفه‌های هویتی خویش، موجودیت خود را در عصر جهانی شدن حفظ نماید و منفعل نباشد، چه رسد به اینکه درصدد احیای تمدن افول‌یافته یا بنیان‌گذاری تمدن جدید باشد، که در این صورت ضرورت دو چندان خواهد شد. دلیل ضرورت این است که برای زندگی مطلوب در دنیای امروز، نمی‌توان به شناخت مسائل و حل مشکلات سیاسی اجتماعی و طراحی و تدوین برنامه پیشرفت و رشد اقدام نکرد، برای شناخت و حل این مسائل و مشکلات و داشتن برنامه، نمی‌توان نظام‌ها و نهادهای پیچیده و کارآمد سیاسی اجتماعی بنا نهاد، و برای بنا نهادن نظام‌ها و نهادهای کارآمد سیاسی اجتماعی، نمی‌توان اندیشه و نظریه نداشت، و برای داشتن اندیشه و نظریه‌ای که بتواند مبنای نظام‌ها و نهادهای سیاسی اجتماعی و منشأ حل مسائل و مشکلات باشد، نمی‌توان آنها را از دیگران به نحوی گرفت، یا از جوامع و تمدن‌های دیگر که بستر فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی متفاوتی با این جامعه دارند، وارد کرد، و برای تولید و تملک اندیشه‌ها و نظریه‌هایی

۱. این مضمون با عبارات گوناگون و منسوب به اشخاص متعدد، رایج است؛ اما معروف‌ترین آنها از زبان «جورج سانتایانا» فیلسوف آمریکایی بیان شده است. او می‌گوید: «کسانی که نتوانند گذشته را به یاد بیاورند، محکوم به تکرار آن هستند» (George Santayana, *The Life of Reason*, Volume 1, 1905). یا «کسانی که از تاریخ نیاورند، محکوم به تکرار آن هستند» و یا «کسانی که نتوانند گذشته خود را به یاد بیاورند، محکوم به تکرار اشتباهات خویش‌اند» و یا «کسانی که تاریخ نخوانند، محکوم به تکرار آن هستند» و «کسانی که نتوانند از اشتباهات پیشین خود درس بگیرند، محکوم به تکرار آنها هستند».

که متفاوت و بیگانه با مبانی فرهنگی و اجتماعی جامعه مورد نظر نباشند، نمی‌توان به سایر اندیشه‌ها و نظریه‌های مربوط در طول تاریخ آن جامعه و فرهنگ و تمدن آن توجه نکرد و آنها را فرا نگرفت. جامعه، فرهنگ، و تمدن ایران و اسلام نیز از این قاعده مستثنا نیستند.

از این نظر، اندیشه و نظریه بی‌ریشه، آن‌چنان که شایسته است، نه می‌تواند دوام بیاورد، نه می‌تواند منشأ حل مشکلات و مسائل سیاسی اجتماعی باشد، و نه می‌تواند موجب رشد و پیشرفت و تعالی شود؛ زیرا چنین دانش و اندیشه‌ای، انسان اجتماعی را در تعلیق نگه می‌دارد و انسان معلق به جای نگرستن، جویدن و با مخاطره به سوی مرزهای پویایی، تکاپو و خلاقیت رفتن، در دشت سکون سکنی می‌گزیند و در باتلاق ایستایی گرفتار می‌آید و از مدنیت باز می‌ماند و دو روزه حیات را چنان بی‌معنا و حیران بین این نظریه و آن نظریه سپری می‌کند که دیروز و امروزش، یکی می‌شود و این همان چیزی که امامان ارجمند شیعه آن را «غبن» آشکار نامیده‌اند.^۱ مسئولیت در قبال آن ضرورت، به همان‌سان که تکلیفی عینی است، حقی است که در قلمروهای مختلف، قامت‌های متفاوت به خود می‌گیرد. اندیشه سیاسی به مثابه حوزه‌ای معرفتی که جَوَلاَن قلم و سیلان ذهن در آن بسیار پر مخاطره و مسئولیت‌آور است، آن ضرورت را در واکاوی و بازخوانی مقولاتی بی‌می‌گیرد و بهای می‌دهد که دست سرنوشت و سر دست‌نوشت هر ملت را رقم می‌زند: حکومت، عدالت، حق، سلطنت، امامت، خلافت، سعادت، و غیره.

شاید بتوان مجموعه حاضر را گامی اولیه و آغازین در جهت شناخت و بازخوانی دانش و تمدن اسلام و ایران در حوزه اندیشه سیاسی به حساب آورد؛ کاری که بالاخره روزی باید آن را در مقیاس کلان و همه‌جانبه در تمامی حوزه‌ها و رشته‌های علوم انسانی انجام دهیم و بدون پیمودن این مسیر در دهها موضوع علمی و تخصصی - و البته به صورت عمیق و جدی - به بازنگری، بازسازی یا بنای تمدن جدید اسلامی ایرانی قادر نخواهیم بود. درخصوص این مجموعه چند نکته به شرح زیر قابل ذکر است:

۱. درباره مفاهیم «فلسفه سیاسی»، «اندیشه سیاسی»، «نظریه سیاسی»، «ایدئولوژی سیاسی» و «کلام سیاسی»، در جای دیگر توضیح داده‌ایم و به خصوص بین «اندیشه سیاسی اسلام» و «اندیشه سیاسی در اسلام» که موضوع بحث ماست تفکیک قائل شده‌ایم.^۲ در اینجا به تکرار آنها نمی‌پردازیم. هدف ما در این مجموعه، معرفی اجمالی دیدگاه‌های سیاسی اجتماعی

۱. من استوی یوماء فهو مغبون. حر عاملی، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البیت، ۱۴۰۹ق، جلد ۱۶، ص ۹۴، حدیث ۲۱۰۷۳.

۲. ر.ک. علی‌اکبر علیخانی و همکاران، روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ دوم، ۱۳۸۸، صص ۶۳-۲۷؛ علی‌اکبر علیخانی و همکاران، اندیشه سیاسی در جهان اسلام، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۴، صص ۱۰-۲.

دانشمندان مسلمان بوده است، نه آنکه مباحث مطرح شده را، لزوماً با شاخص‌های فلسفه سیاسی، اندیشه سیاسی یا سایر مفاهیم، سنجیده و انتخاب کرده باشیم، بلکه برخی از مباحث مطرح شده صرفاً نظرات یا دیدگاه‌های سیاسی متفکران مسلمان است. هر چند در اینجا «متفکر» را با تسامح و به معنی عام آن، به کار برده‌ایم، ولی اگر در علوم انسانی و اجتماعی به دقت نظر کنیم، دست کم، سه سطح و نه مرتبه علمی از یکدیگر قابل تفکیک‌اند که به ترتیب، عبارتند از:

دانشمند	صاحب‌نظر	بهره‌بردار
متفکر، نظریه‌پرداز، فیلسوف هر حوزه	تحلیل‌گر، متخصص، محقق	کاروان، کارشناس، کارشناس ارشد

تعاریف و شاخص‌های هر کدام از سطوح و مرتبه‌های علمی فوق در مقاله «درآمدی بر اندیشه سیاسی در ایران و جهان اسلام؛ طرح چند مسئله»، در ابتدای جلد اول همین مجموعه آمده است. نکته این است که در این مجموعه در پی تبیین اندیشه‌های صرفاً متفکران، نظریه‌پردازان یا فیلسوفان سیاسی اجتماعی نبوده‌ایم؛ شاید برخی از اندیشمندان مورد بحث در حد محقق یا متخصص باشند، ولی به دلیل اهمیت دیدگاه‌هایشان در آن شرایط زمانی و مکانی که می‌زیسته‌اند، مورد بحث قرار گرفته‌اند. همچنین دیدگاه‌های برخی صاحب‌نظران معاصر جهان عرب در این مجموعه مورد مطالعه قرار گرفته، که هم‌سطح آنان در ایران بسیاری و جایشان در این مجموعه خالی است؛ این نقصان به دلیل برخی محدودیت‌ها و مشکلات بوده که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود، امید که در آینده این مهم صورت پذیرد.

۲. در این مجموعه، نویسنده هر مقاله نقش اصلی را در معرفی نوع دیدگاه‌های سیاسی متفکر مربوطه داشته است؛ بر این اساس، چه بسا متفکری با داشتن نظرات و آرای سیاسی پراکنده، آن‌چنان منسجم و نظام‌مند معرفی شده باشد که خواننده بتواند آن مباحث را با شاخص‌های اندیشه سیاسی بسنجد و آن متفکر را دارای اندیشه سیاسی قوی و قابل اعتنا بیابد، و چه بسا، یک محقق محترم اندیشه‌ها و حتی فلسفه سیاسی یک متفکر عمیق و جدی را به گونه‌ای ارائه کرده باشد، که خواننده آن مقاله تصور کند متفکر مورد بحث بضاعت فکری چندانی نداشته است؛ بنابراین هر مقاله در درجه اول، حاصل برداشت و خوانش محقق مربوطه از آن متفکر به حساب می‌آید، البته خوانشی که می‌تواند زمینه را برای انجام تحقیقات بعدی فراهم آورد.

۳. هدف اصلی این مجموعه، ارائه گزارش و تصویری از مباحث سیاسی متفکران مورد بحث بوده است، اقداماتی از قبیل نقد، تحلیل، نظریه‌پردازی، تطبیق مباحث متفکر با مسائل امروز، استخراج و تدوین نظام فکری، استنباط و ارائه راه‌حل و مواردی از این قبیل، در دستور کار نبوده است، اینها موارد مهم و ضروری است که در مراحل بعد باید انجام پذیرد، اگر چه

در موارد معدودی برخی نویسندگان محترم این مجموعه نیز به بعضی از موارد فوق اهتمام داشته‌اند.

۴. نحوه چینش مقالات از جلد نخست تا جلد نوزده، به ترتیب تاریخ تولد بوده است. تجربه‌های مشابه نگارنده نشان داده که چینش و دسته‌بندی اندیشمندان سیاسی براساس شاخص‌های موضوعی، گفتمانی، جغرافیایی، حوزه تخصصی و... به صورت دقیق و جامع و مانع امکان‌پذیر نیست و خلافاً، هم‌پوشانی‌ها و ناسازگاری‌های متعددی را موجب می‌شود. چینش به ترتیب تاریخ، ضمن داشتن منطق روشن، خط سیر رشد و تکامل این حوزه از دانش و تأثیر و تأثرهای متقابل را نیز نشان می‌دهد.

۵. اگرچه هدف و خواست قلبی نگارنده این بود که مجموعه حاضر، مجموعه‌ای کاملاً تخصصی و به لحاظ علمی عمیق، و جامع و مانع باشد، ولی عملاً این گونه نشد و نمی‌توانست بشود، زیرا دانش و پژوهش به تدریج و گام به گام رشد می‌کنند. در حالی که قبل از انجام این تحقیق، کل جامعه علمی ما بیش از پنجاه متفکر سیاسی نمی‌شناخت، معرفی و تحقیق آرای سیاسی بیش از پانصد متفکر (که از آغاز مدنظر بود)، آن هم به صورت عمیق و جامع چگونه می‌توانست امکان‌پذیر باشد؟ حتی اگر بتوان پژوهشگرانی یافت که حاضر باشند چندسال وقت خود را برای تحقیق و تبیین اندیشه سیاسی یک دانشمند صرف نمایند، با وضعیت فقر بودجه‌ای مؤسسات پژوهشی و پژوهشکده‌های علوم انسانی، بودجه این کار چگونه می‌توانست تأمین بشود؟ این بود که به ناچار به استفاده از توان موجود نیروهای متخصص راضی شدیم؛ از این رو، مجموعه حاضر نه آینه تمام‌نمای فرهنگ و تمدن ایران و اسلام در حوزه اندیشه سیاسی است، و نه نماینده کامل افکار سیاسی دانشمندان مورد بحث، بلکه مقدمه‌ای برای نشان دادن راهی است تا استادان و پژوهشگران اولاً بتوانند برخی از متفکران را به صورت اولیه بشناسند و در آینده به طور مبسوط به تحقیق در اندیشه‌های آنان بپردازند، و ثانیاً مسیر برای شناسایی سایر متفکران مسلمان و تبیین اندیشه‌های آنان باز شود.

۶. سطوح علمی مقالات این مجموعه متفاوت است. اینجانب چندان از مدیریت خود و ارائه مجموعه به شکل کنونی احساس رضایت نمی‌کنم، زیرا هم توان خود، هم توان سایر محققان این حوزه، و هم توان موجود در جامعه علمی کشور را بسیار بالاتر از سطح این اثر می‌دانم، اما چه کنیم که به‌خصوص در پژوهش‌های علوم انسانی همیشه اسیر واقعیت‌های تلخ و ناخواسته بوده‌ایم که مهم‌ترین آنها کمبود بودجه و زمان است؛ اگر سایر مسائل مربوط به خلیقات و منش‌ها و نحوه تعاملات و مواجهات فردی و اجتماعی کوه‌بینانه و ده‌ها مشکل و

دردسر اداری و محاشیه‌ای دیگر را که انرژی و توانی به مراتب بیش از متن به خود اختصاص می‌دهند اضافه کنیم، باید بگوییم که این مجموعه در یک شرایط بحرانی و اضطراب و اضطراب تهیه و آماده گردید. اینجانب حتی از عمق علمی و تحلیلی مقالات خودم ناخرسندم، چون می‌توانست و می‌بایست بسیار بهتر و عمیق‌تر از این باشد، ولی عملاً دو راه بیشتر وجود نداشت، یا تهیه و ارائه مجموعه‌ای در همین سطح، به این امید که در آینده و برای آیندگان راه برای ادامه بهتر باز شود، و یا توقف کار و منتشر نکردن این مجموعه، و ما در این میان راه اول را برگزیدیم. با این حال، توان، انگیزه و زمینه وجود دارد که در صورت فراهم شدن امکان و شرایط، نسخه‌ها و دوره‌های بعدی این مجموعه با عمق علمی و گستره بسیار بیشتر مورد تحقیق و نشر قرار گیرد.

۷. مجموعه آورده جلدی حاضر با تمام ضعف‌ها و کاستی‌هایی که دارد برای نخستین بار است که در دنیا انجام می‌شود و استادان و پژوهشگران این حوزه یا مراکزی که در دنیا در این زمینه کار می‌کنند با اطلاع از آن آواز تعجب و ستایش کرده‌اند. کارهای مشابه با فاصله زیاد و محدودتر که به نوعی با این مجموعه در یک دسته قرار می‌گیرند عبارتند از: نخست کتاب‌های تک‌جلدی و در چند مورد دو تا سه جلدی، که تعداد اندکی از متفکران سیاسی مهم مسلمان را در طول تاریخ با متفکران سیاسی یک دوره خاص را مورد بررسی قرار داده‌اند. دوم آثار و دایرةالمعارف‌هایی که اندیشه‌های کلی یا زندگی‌نامه اندیشمندان را در مجلدات متعدد معرفی کرده‌اند ولی بر موضوع خاصی تمرکز نداشته‌اند. اهمیت خاص این مجموعه در تخصصی بودن آن است که صرفاً بر اندیشه سیاسی متمرکز شده است.

۸. این تحقیق، پس از شناسایی اولیه متفکران و دانشمندانی که دارای آثار سیاسی بودند و تعداد آنها به بیش از پانصد نفر می‌رسید و پس از مراحل شناسایی پژوهشگران، با سفارش نگارش مقالات از سال ۱۳۸۶ آغاز شد و در طول دو سال، به تدریج، برای حدوداً ۱۰۰ یصد و پنجاه تن از متفکران به‌طور مستقیم توسط پژوهشکده سفارش نگارش مقاله داده شد، ولی در حین کار برخی از آنها به دلیل در دسترس نبودن منابع یا موانع احتمالی دیگر متوقف گردید. مراحل سفارش مقالات، ارزیابی آنها، انجام اصلاحات و نهایی کردن مقالات حدود سه سال طول کشید. از لیمه دوم سال ۸۹، مراحل نهایی ویرایش علمی و محتوایی و پردازش آنها برای انتشار اثر آغاز گردید؛ در این مرحله، به ناچار برخی مقالات را که به رغم ارزیابی و تأیید قبلی، از معیارهای علمی لازم و مورد نظر برخوردار نبود کنار گذاشتیم و مجموعه را بدون آنها آماده‌سازی و منتشر نمودیم.

۹. نگارنده به ضرورت و به اقتضای وظیفه‌ای که در این مجموعه داشت مقالات را چند بار بازبینی، اصلاح، و ویرایش علمی کرد. در برخی موارد تغییرات و دخل و تصرف‌ها از حد معمول گذشت که از نویسندگان محترم پوزش می‌طلبم - و البته نسخه نهایی مقاله به تأیید همه عزیزان رسید. اما محتوای دیدگاه‌های نویسندگان محترم مقالات به همان صورت حفظ شد. به هر حال، و از آنجا که هر مقاله این مجموعه خوانش یک محقق از متفکر مربوطه است، ممکن است آن خوانش در مواردی نادرست باشد یا شاید بتوان به انحای دیگری هم به تفسیر آن متفکر پرداخت. آنچه مسلم است هرکس از منظر خودش به تفسیر و معرفی متفکران مورد بحث پرداخته است، و ممکن است این نوع تفسیر و خوانش، از نظر نگارنده این سطور که مدیر مجموعه هم بوده مناسب نبوده باشد، ولی ما نوع تفسیر و خوانش تمام محققان ارجمند را محترم شمریم و آن را به همان صورت آوردیم، باشد که راه برای خوانش‌های متفاوت‌تر و تبادل دیدگاه‌ها در آینده فراهم‌تر گردد. ضمن اینکه عمق علمی مقالات هم به اقتضای کار متفاوت است.

۱۰. تلاش بر این بود که به لحاظ شکلی تمام مقالات مجموعه سبک و سیاقی کمابیش واحد داشته باشند، اگرچه تا حد زیادی موفق بوده‌ایم ولی در برخی موارد جزئی ناهمخوانی‌هایی وجود دارد و این امر به نویسندگان محترم مقالات باز می‌گردد، به هر حال، ساختار شکلی مقالات با اندکی تسامح بسته شده است.

۱۱. در خصوص تاریخ تولد و فوت متفکران مورد مطالعه، به شرح زیر معیارهایی را برگزیده‌ایم: در مورد تاریخ هر کدام که اختلاف نظر بود، قول اقوی را برگزیدیم، اگر دو تاریخ در منابع ذکر شده بود و هیچ‌کدام ارجحیت نداشت، در تولد، تاریخ مقدم و در مرگ، تاریخ متأخر را مبنای محاسبه قرار دادیم. در مواردی که تولد یا مرگ بین دو تاریخ ذکر شده بود، میانگین و حد وسط را ملاک قرار دادیم و اگر حد وسط عدد زوج بود، در تولد، عدد مقدم و در مرگ، عدد متأخر را معیار گرفتیم. در تعیین و نگارش نوع تاریخ‌ها، برخلاف رویه موجود که «ه. ق.» یا «ه. ش.» می‌نویسند، به «ق.» برای قمری و «ش.» برای شمسی اکتفا کردیم چون ذکر یا عدم ذکر ه. یا هجری تأثیری در روشن‌تر شدن آن نداشت.

۱۲. جای بسیاری از متفکران مهم در این مجموعه خالی است. چون حدود هفتاد مورد از مقالات عقد قرارداد شده به نتیجه نرسید، حدود چهل مورد به این دلیل که منابع اصلی متفکران در دسترس نبود و فعلاً فعلاً چاره‌ای جز چشم‌پوشی از آنها وجود نداشت، و حدود سی مورد از آنها که برخی مربوط به اندیشمندان مهم نیز بود، به این دلیل حذف شدند که

مقالات شایسته و قابل قبولی توسط محقق مربوطه ارائه نگردید؛ و در برخی موارد محققان محترم کار را به افراد دیگری واگذار کرده بودند و در اواخر کار هم به دلایلی، و به طور خاص به دلیل ضیق وقت، دست ما برای هر اقدامی برای نگارش مقاله جدید بسته بود. نتیجه آن شد که هم‌اکنون ما اندیشهٔ این متفکران بزرگ را در دست نداریم و امیدواریم که این مهم در آینده صورت پذیرد.

۱۳. در سال ۱۳۷۹ طرحی پژوهشی با عنوان «اندیشه سیاسی در جهان اسلام بعد از فروپاشی عثمانی» در پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی به همت دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی و با مدیریت اینجانب شروع شد. این طرح با حمایت‌های بی‌شائبه جناب آقای دکتر حمید امین اسماعیلی معاون محترم پژوهشی وقت جهاد دانشگاهی در پنج جلد به نتیجه رسید که اندیشهٔ سیاسی بیش از شصت متفکر را مورد تحقیق قرار داده بود، از آن مجموعه فقط جلد اول و دوم به زیور طبع آراشته و به جامعه علمی کشور تقدیم گردید. در مراحل آماده‌سازی مجموعه حاضر، طی قراردادی، نتایج آن طرح به این پژوهشکده واگذار شد و حدود چهل مقاله آن با اصلاحاتی در این مجموعه مورد استفاده قرار گرفت، که در اینجا وظیفه خود می‌دانم از زحمات‌ها و همکاری‌های جناب آقای دکتر حمید امین اسماعیلی، دکتر حسینعلی قبادی رئیس محترم سابق پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی و جناب آقای محمدجواد چیت‌ساز سرپرست محترم این پژوهشگاه صمیمانه سپاسگزاری کنم.

۱۴. یکی از مؤسسات پژوهشی پشیمان و پیشگام در حوزه اندیشه سیاسی متفکران مسلمان و عمدتاً فقها، پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی قم است که پژوهش‌های ارزشمندی در این خصوص انجام داده است. در ابتدای شروع این طرح، در جلسه‌ای در این پژوهشگاه و با حضور مدیران محترم ذریع، از آنان خواستیم که از محققانشان بخواهیم با این مجموعه همکاری نمایند و این عزیزان در جهت اعتلای علم و دانش کشور و رشد و اشاعه میراث علمی مسلمانان، این درخواست را پذیرفتند و به وعده خود عمل کردند، و این مجوزی برای ما بود تا با محققان این مرکز وارد گفت‌وگو شویم و برای نگارش مقاله جدید یا بازبینی و به روزرسانی تحقیقات گذشته خود، به توافق برسیم. هم‌اکنون حدود چهل مقاله در این مجموعه جزء این دسته است و برخی از اینها قبلاً در قالب کتاب یا مقاله منتشر شده‌اند، لازم است از لطف و همکاری استادان و مدیران ارجمند آن زمان و کنونی این پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام دکتر محمدتقی سبحانی، جناب حجت‌الاسلام دکتر احمد مبلغی و حجت‌الاسلام دکتر نجف لک‌زایی صمیمانه سپاسگزاری کنم که بخشی از این مجموعه مرهون افق‌های بلند نگاه و روحیه همکاری آنان است.

در به ثمر نشستن این مجموعه، عزیزان زیادی همکاری داشتند که بدون مدد آنها کار به انجام نمی‌رسید. نویسندگان محترم مقالات در رأس قرار دارند که با عشق و انگیزه متعالی، به نگارش مقالات و انجام اصلاحات اقدام کردند. جناب آقای دکتر محمدباقر خرمشاد پس از اطلاع از شروع این کار، زمینه ادامه آن را فراهم کردند و همیشه مشوق و حامی آن بودند؛ تداوم این کار و به ثمر نشستن آن تا مرحله نشر، مرهون مساعدت و حمایت جناب آقای دکتر غلامرضا خواجهمهری است. جناب آقای دکتر ماشاءالله یوسفی مدیریت اجرایی این طرح کلان و ملی را بر عهده داشتند همچنین جناب آقای دکتر مرتضی بحرانی، جناب آقای محمدعلی پورنقیه، جناب آقای دکتر شریف لکنزایی، جناب آقای مهدی نادری باب انصاری، جناب آقای امید شفیع قهرخی، جناب آقای دکتر احمد بستانی و جناب آقای میثم آقاداتی هر کدام در فرایند کار مقبل رحمتی شدند. سرکار خانم‌ها سمیه پاشایی، زینب حداد خسروشاهی، پریسان نصیری و عاطفه حافظی در امور مختلف اداری و از جمله مدیریت تایپ و اصلاح مجلدات متعدد این کار بزرگ نقش اساسی داشتند؛ زحمات پیگیر و ارزشمند جناب آقای عماد احسانی مدیر انتشارات پژوهشکده در مدیریت نشر این مجموعه، هم در امور سخت‌افزاری و نظارت فنی و هم در امور ویراستاری شایان توجه است، و البته جناب آقای مهدی جمالی و جناب آقای صادق شش‌یکانی با پیش بردن امور اداری و اجرایی پژوهشکده، مجالی برای انجام چنین طرح‌هایی فراهم آوردند. همسر و فرزندان عزیزم بسیار تحمل کردند و از حقوق خود گذشتند تا این مجموعه به سامان رسید. مرا یارای سپاس از زحمات خالصانه و صادقانه عزیزان نامبرده نیست امید که پاداش الهی در زمانی که انسان به هیچ‌چیز بیش از آن نیاز ندارد، این کوشش‌ها، خدمات و زحمات ارزشمند را جبران کند.

علی‌اکبر علیخانی

تهران، اسفندماه ۱۳۸۹